

Boris Vulić

SVETOST ŽENSKOSTI PREMA LEONARDU BOFFU

Izv. prof. dr. sc. Boris Vulić

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
UDK: 231.12/.13:235.3[-055.2:-055.1][232.931][233.1/.5][239+271.023+273.99][271.3BOFF,
LEONARDO](292.8)[.000.231+.000.282]

Prethodno priopćenje

Primljeno: 11. svibnja 2022.

Ime Leonarda Boffa obično se povezuje s teologijom oslobođenja Latinske Amerike. Međutim ovaj je brazilski teolog dio svojih promišljanja posvetio i svetosti ženskosti te je i na tom području dao svoj originalni doprinos. Iako su neka njegova djela prevedena na hrvatski jezik, Boffove teze o svetosti ženskosti kod nas dosad nisu naišle na posebnu recepciju. Za Boffa ženskost je otajstvo čovjekove stvarnosti. To znači da je ona prisutna i kod žena i kod muškaraca. Dakako, ne na isti način i u istoj mjeri. U osobi Blažene Djevice Marije, Isusove majke, Boff vidi najbolje povijesno očitovanje ženskosti. To znači da se u Mariji može najjasnije razaznati eshatološko usmjerenje i simbolika ženskosti, koja se na razne načine ostvaruje u svakom čovjeku pozvanom na svetost i zajedništvo s Bogom. Izlaganje će biti podijeljeno u četiri dijela. U prvom će se dijelu ukazati na zapreke za ispravno razumijevanje ženskosti. Drugi će dio tematizirati Boffove uvide o razlici između muškarca i žene te o njihovoj uzajamnoj upućenosti. Treći, središnji dio izlaganja predstaviti će Boffove teološke teze o svetosti ženskosti – ženskost kao čovjekov put prema Bogu, ali i kao Božji put prema čovjeku. U četvrtom i zaključnom dijelu ukazat će se na vrijednost, ali i na slabe točke svetosti ženskosti onako kako je vidi ovaj brazilski teolog unutar svoje ontologije ženskosti.

Ključne riječi: Leonardo Boff, Bog, muškost, ženskost, muškarac, žena, Blažena Djevica Marija.

* * *

Uvod

Svijet je dugo pripadao, a negdje još uvijek pripada muškarcu. Iako se do prije nekoliko godina moglo sasvim ispravno govoriti o vremenu buđenja ženskosti, čiji je plod bio i pokret feminizma, danas je na djelu sasvim drukčiji pristup. Ako se zadržimo na feminizmu, onda se može govoriti o njegovu aktualnom usmrćivanju i to sa strane modernoga bezbožnog svijeta, koji ne želi

nikakvu normu.¹ Njega više ne zanima ne samo Kristov božanski zakon nego je ravnodušan i spram zakonitosti ljudske naravi. Stoga se isticanje žene u njezinoj ženskosti doživljava kao politički nekorektan govor spram onih koji ne žele biti ni muškarci ni žene. Spol se doživljava kao nešto drugotno i zapravo slučajno. On više nije konstitutivna činjenica sveukupne ljudskosti pojedinca i čovjek više ne treba biti određen spolom. U takvom mišljenju, koje nastoji postati uvriježeno zapadno mišljenje, inkluzivnost za jedne tako se opet potvrđuje kao isključivanje za druge.

Već ovaj uvid pokazuje koliko je za teologiju važno da bude pozorna spram ženskosti, a to znači prema vrijednosti žene i time mogućnosti njezine svetosti. Dakako, to ne znači nepozornost prema muškosti. No u ovom ćemo se radu zadržati upravo na teološkoj vrijednosti ženskosti, koju valja ponovo otkriti i izraziti kako za ženu tako i za muškarca. Pritom ćemo se voditi promišljanjima Leonarda Boffa, brazilskog franjevca kojeg se uvriježeno smatra pripadnikom nespretna teologije oslobođenja koja se, kako se smatra, pod utjecajem marksizma ne zanima za vjersko i obredno.² Upravo nam njegova mariološka promišljanja predstavljaju drukčijeg Boffa, i to kao teologa koji se ozbiljno zanima za vjersko pod vidom ženskosti, pod vidom svega onoga što čini prirodu žene.

Naravne razlike između muškarca i žene oduvijek su se uočavale. Svaki spol sa sobom nosi svoje vrijednosti i svaki traži da ga se prizna s tim specifičnim razlikama. Nažalost, te su se razlike tumačile i kroz prizmu moralnih i općenito vrijednosnih sudova te se naravi pridijevalo ono što je proizvod povijesti odnosno kulture, što je dovodilo i još uvijek dovodi do drastične nejednakosti muškaraca i žena. Spoznavati muškarca i ženu znači uvijek bolje razumjeti samoga sebe. Teološki ovo znači još i više – spoznavati muškarca i ženu znači bolje razumjeti samog Boga, stvoritelja čovjeka i svijeta. Upravo se u ovaj imperativ smješta Leonardo Boff, i to svojim istraživanjima koja za polazište imaju dva osnovna pitanja: kako ženskost objavljuje Boga, odnosno kako je ženskost put prema Bogu i, drugo, u kojoj se mjeri Bog objavljuje u ženskosti.³ Takvim postavljanjem problema, koji se rijetko istraživao na takav

1 Usp. Ivica RAGUŽ, Cum odio sui coepit veritas. O krizi duhovnih zvanja, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije* 150 (2022.) 3, 7.

2 Usp. Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, Zagreb, 1999., 364-365; Jean-Yves LACOSTE i dr., *Povijest teologije*, Zagreb, 2013., 351.

3 U radu analiziramo dva temeljna djela o ovom pitanju: Leonardo BOFF, *Majčinsko lice Božje. Interdisciplinarni ogled o ženskosti i njezinu vjerskome značenju*, Međugorje, 2017. (izvorno objavljeno 1979.); Leonardo BOFF, *Ave Maria. Il femminile e lo Spirito Santo*, Assisi, 1990. (izvorno objavljeno 1982.).

način, dao je svoj originalni doprinos u približavanju ženskosti koje ćemo ovdje predstaviti. Odmah recimo da je njegov pristup bitno interdisciplinaran jer želi teološke uvide izvesti i iz interpretacija koju nude znanost i filozofija, koja propitkuje bitak kao takav te u poznatome otkriva nešto nepoznato.

1. Ženskost u ontološkoj strukturi čovjeka

Za razliku od kulturnog determinizma, koji smatra da su razlike u pitanju spola određene kulturom i da se čovjek rađa neutralan, kao i od biološkog determinizma, koji razlike spolova temelji na biološkim činjenicama koje se dalje razvijaju socijalizacijom, da tako kažemo, Boff se priklanja kombiniranom pristupu spolovima, koji spolne razlike tumači istodobno prirođenima i stečenima s različitim stupnjem simetrije. Prije svega muškarac i žena razlikuju se na biološkoj razini. Postoje dva genetski, genitalno i hormonalno različita spola vrste zvane čovjek. To je konstanta dva načina postojanja čovjeka u stvarnosti, kojoj se uvijek pridodaje i varijabilni dio, koji je ovisan o kulturi odnosno povijesti.

Za našeg teologa temeljni odnos između muškarca i žene nije komplementarnost, u smislu da bi jedan bio nadopuna nepotpunosti drugoga spola, nego reciprocitet, a to znači da su spolovi oduvijek uzajamno otvoreni jedno za drugo. Zato svaki muškarac i žena prije otkrivaju nego stvaraju svoje zajedništvo i jedinstvo sa suprotnim spolom. U tom se dualnom jedinstvu ne zadovoljavaju sa sobom nego su po žudnji, erosu i ljubavi upućeni na drugoga i istodobno čeznu za puninom koja ih nadilazi. U toj se izvornoj uzajamnosti svaki čovjek prepoznaje te razumije i usavršava preko drugoga. Tako smo brzo došli do najvažnije i neporecive dinamike u svakom čovjeku – susretanju s drugim licem u lice, a ne stajanjem jedno uz drugo ili odnosom po modelu brave i ključa, kako bi to sugerirala komplementarnost.

Nigdje ne postoji univerzalni čovjek već se on ostvaruje u muškarcu i u ženi, kao svojim dimenzijama bivanja, i to kao tajna – nikad do kraja dohvatljiva stvarnost. Prema tome jedno (čovjek) postoji u pluralnosti (muško i žensko). To pak znači da se čovjek ostvaruje kao sam Bog – u jedinstvu i razlici. Identitet čovjeka dakle uvijek se konkretizira u razlici, u dva različita postojanja u svijetu. Ta je razlika najočitija na razini spolnosti. Sve što čovjek jest i sve što on čini, obilježeno je njegovom spolnošću. Drugim riječima, sve ono što muškarac jest i sve što čini izražava njegovu muškost isto kao što sve ono što žena jest i sve što ona čini izražava njezinu ženstvenost.

U svjetlu istaknutog odnosa reciprociteta za Boffa spolnost kao ontološka

čovjekova struktura znači još nešto. Naime to da u recipročnom odnosu muškarac i žena stoje otvoreni jedno za drugo nastavak je dijaloga koji se već vodi u svakome od njih. To znači da muškarac u sebi već nosi ženu, a žena muškarca. Primijetimo da se putanja vlastite izgradnje i usavršavanja bitno mijenja od uobičajenog mišljenja, ukoliko ona sada počinje iznutra i nastavlja se izvana. Muškarac prvo susreće ženu u sebi i odatle se otvara konkretnom ženom koju susreće ispred sebe. Isto tako žena prvo vodi dijalog s muškarcem u sebi da bi onda susrela konkretnog muškarca izvan sebe. Jednom riječju, svaki je čovjek u isto vrijeme i muškarac i žena. Objasnimo pobliže ovu Boffovu intrigantnu tezu.

Nije ovdje primarno riječ o biološkoj činjenici da je temeljni čovjekov spol ženski i da se muški izvodi iz njega, kao ni o tome da svaki embrij ima dvostruku potencijalnost razvoja i da svaki čovjek ima istodobno, ali u različitim količinama, i muške i ženske hormone. Isto tako ovim Boff ne zastupa čovjeka kao dvospolca, budući da svaki čovjek nije na isti način istodobno muškarac i žena. Razlika je zadana spolnošću, koja se opet pokazuje kao ontološka struktura čovjeka. Za brazilskog franjevca presudno je važno uočiti sljedeće: muškost nije isto što i muškarac i ona može postojati izvan muškarca, i to u drugom spolu. Jednako tako ženskost nije isto što i žena te ženskost može postojati i u muškarcu. Ovako to dalje osvjetljava sam Boff:

„Muškarac u svojoj konkretizaciji ne iscrpljuje muškost. Žena u svojoj dohvatljivoj stvarnosti ne iscrpljuje ženskost. Ženskost se skriva i u muškarcu. *Oboje izražavaju i ženskost i muškost na različite načine*: u muškarcu prevladava muškost i zato je on muškarac; u ženi prednost ima ženskost, i zato je ona žena. Zato nerado kažemo da su muškarac i žena nepotpuni. *I jedan i drugi imaju sve, ali ne u istom obliku niti u istoj mjeri*. Zato nitko nije sam sebi dostatan i nitko se ne može zatvoriti u svoju konkretizaciju. Budući da je svatko relativno potpun, dimenzioniran je za odnos, uzajamnost i usavršavanje koje se događa po drugome.“⁴

Tako shvaćen odnos muškosti i ženskosti u muškarcu i ženi uspostavlja dijalektičku strukturu svakog čovjeka i zato je njegov život obilježen napetostima i ranjivošću. Napetost i ranjivost čovjekova života zapravo se povećavaju uslijed pogrešna razumijevanja odnosa muškosti i ženskosti u njemu samome. Među ta pogrešna razumijevanja na prva mjesta valja ubrojiti naglašavanje jednog vida na štetu drugoga, ali i izjednačavanje muškosti s muškarcem i žen-

4 Leonardo BOFF, *Majčinsko lice Božje*, 51, (kurziv je naš).

skosti sa ženom. To bi značilo da se *sve* što je muško ostvaruje jedino i samo u muškarcu i da se *sve* što je *žensko* ostvaruje jedino u ženi. Takvo je poimanje za Boffa protivno ne samo biologiji i psihologiji spolova nego i ontološkoj strukturi svakog čovjeka. Potvrda za to nalazi se u procesu ljudskog razvoja. Kad se čovjek razvija u zrelu osobu, na tome je putu važno da obje dimenzije, muškost i ženskost, budu u dijalogu. U protivnom na kraju će puta najvjerojatnije stajati ženskasti muškarac ili muškobanjasta žena, odnosno mačizam ili feminizam.

Što Boff zapravo podrazumijeva pod muškošću i ženskošću, određujući ih kao dvije temeljne dimenzije ontološke strukture svakog čovjeka? Ovako on tumači:

„Ženskost, koja kao dimenzija postoji u svakom muškarcu-čovjeku i u svakoj ženi-čovjeku, izražava jedan pol ljudskoga: tamu, tajnu, dubinu, noć, smrt, usmjerenost prema unutra, zemlju, osjećaj, spremnost na prihvaćanje, snagu za donošenje života, vitalnost. Muškost, naprotiv, izražava u muškarcu-čovjeku i ženi-čovjeku onaj drugi pol ljudskoga: svjetlo, sunce, impuls, sposobnost pokrenuti stvari, red, usmjerenost prema van, objektivnost i razum. U mušku dimenziju muškarca-čovjeka i žene-čovjeka spada pokret prema promjeni, prema ofanzivi, prema transcendenciji, prema jasnoći koja razlikuje i razdvaja, kao i sposobnost stvaranja reda i planiranja budućnosti. Ženska crta u muškarcu-čovjeku i u ženi-čovjeku je mirnoća, ustrajnost, tama koja potiče na znatiželju i istraživanje, imanentnost i nostalgija za prošlošću. Ženskost znači izvor života, a muškost već probuđeni i razvijeni život; u ženskome stanuje snaga životne punine, u muškome sposobnost za organiziranje i vladanje; žensko stoji za smirenost i očuvanje, muško za osvajanje i stjecanje; žensko se bori na defanzivan, a muško na ofenzivan način.“⁵

U ovih je nekoliko redaka Boff izvrsno zgusnuo sve ono važno što se o muškosti i ženskosti htjelo izraziti mitovima, religijom, kulturom, psihologijom pa i biologijom, te sve to podigao na razinu ontologije. Ovdje je rečeno puno više i drukčije nego što je to kanio reći, na primjer, Platon u svom mitu o nastanku muškarca i žene (Zeus stvara čovjeka s dva lica i dva spola, koji potom želi postati kao bog pa ga Zeus kažnjava tako da je čovjeka prepolovio na dva dijela). Za Boffa je ontološka istina da je svaki čovjek uvijek u specifičnoj jačini muško i žensko i da konkretno postoji u razlikama između muškarca i

5 Isto, 53-54.

žene i da se jedno otkriva u drugome u dinamizmu egzistencijalne uzajamnosti.

Time smo u kraćim crtama analizirali mjesto ženskosti u čovjekovoj ontološkoj strukturi te ćemo sada ispitati što o ženskosti, prema Boffovu viđenju, ima reći teologija i to tako da se nadoveže na ovdje iznesene filozofske uvide.

2. Ženskost u odnosu između Boga i čovjeka

Teološki je najznačajniji odnos onaj između Boga i čovjeka. Čovjek je u svojoj stvorenosti propet prema nadnaravnome i traga za svojim stvoriteljem. Istovremeno Bog traži čovjeka, prigiba se prema njemu i u Isusu Kristu hipostatski postaje jedno s njim. Tako je zauvijek združeno božansko i ljudsko te ljudsko, uključujući i ženskost, biva obogotvoreno u Kristu. Prema tome, ljudsko postaje put prema Bogu i ujedno Božji put prema čovjeku.

U svjetlu Boffova razlikovanja, koja smo prethodno istaknuli, nameće se pitanje u kojoj je mjeri ženskost put prema Bogu i u kojoj je mjeri put Božje objave čovjeku? Što o Bogu objavljuje ženskost i što on o sebi objavljuje ženskošću?

Sveto pismo Božja je riječ zapisana po ljudima i većinom u skladu s uvjetima određenih društvenih i kulturoloških krajolika, bitno označenih patrijarhalnošću. Zato su u njemu bjelodani tekstovi koji govore o muškoj prevlasti (usp. Post 3, 16), pa i o mizoginiji s aluzijom na to da je žena, kao slabiji spol, pristala na grijeh i da je grijehom u svijet ušla smrt (usp. Sir 25, 24). Unatoč tome, upravo zato što je ženskost jedna od temeljnih ontoloških struktura čovjeka, ona uvijek pronalazi svoj put da bude konkretizirana i izražena, i to sa širim značenjem. Tako Stari zavjet govori o važnom značenju žena za izabrani narod (Mirjam, Estera, Judita i dr.). Važne su i žene proročice, žene junakinje, a o vrijednosti ženskosti ima što reći i Pjesma nad pjesmama koja ljubavlju muškarca i žene tumači Božji odnos sa svojim narodom.

Isus Krist naviješta oslobođenje potlačenih, a to svakako uključuje i žene, koje u evanđelju stoje na skrivenu mjestu, ali pojavljuju se u ključnim momentima. Prema Isusovu navještaju žena, iako neobrezana, jest Božja kći te se i na nju jednako odnosi Radosna vijest kao i na muškarca. I žena je pozvana biti dionicom nove zajednice Kristovih učenika i baštinicom obećanog kraljevstva Božjega. Time je, prema Boffu, Krist zadao povijesni rez prevlasti muškarca nad ženom i započeo revoluciju koja dugo nije uspijevala, budući da političke i kulturne prilike nisu bile razvijene u onoj mjeri u kojoj je to bila ova Kristova

ideja o ženi. Unatoč Kristovu navješčaju, pitanje ženskosti i u ranom kršćanstvu nalaziti će se između jednakosti i podčinjavanja. Ta se dvoznačnost vidi, na primjer, u postojanju službi unutar prve Crkve koju obavljaju žene (npr. Rim 16, 1.12; Dj 18, 2), ali i u shvaćanju da je žena slabiji spol (npr. 1 Pt 3, 7) i da se treba pokoravati mužu (npr. 1 Pt 3, 1). Dvoznačnost između društveno-kulturološkog položaja žene i Kristova navješčaja oslobođenja žene nije uspio prevladati ni Pavao, a isto će uvelike obilježiti kršćansku predaju koja nije bila sposobna s riječi prijeći na djela. Štoviše, u nekim kršćanskim strujanjima žena nije bila shvaćena kao stvorenje na sliku Božju, jednako kao muškarac, što ukazuje na to da su čak biblijski tekstovi o jednakosti i oslobađanju žene bili tumačeni kao argumenti za podređivanje žene. U ovome kršćanstvo slijedi dominantan naglasak i prevlast muškosti u povijesti ljudske civilizacije.

Žene su općenito bile prihvatile svoju rubnu egzistenciju i vrijednost u golemom dijelu ljudske povijesti. Međutim, budući da je ženskost jedna od temeljnih čovjekovih ontoloških struktura i da svoj najveći izraz pronalazi u ženi, opet se uočava da se u povijesti kršćanstva ističu pojedine žene (npr. sv. Katarina Sijenska, sv. Terezija Avilska). U tome Boff vidi pozitivan smjer koji će u novije vrijeme dovesti do priznavanja istog dostojanstva za ženu kao što ga ima muškarac.

Teološko razmatranje ženskosti svoj početak ima na prvim stranicama Svetoga pisma, u kojima se objavljuje temeljna jednakost muškarca i žene, ukoliko su oboje stvoreni na sliku Božju (usp. Post 1, 27). To znači da je slika Božja potpuna tek kad je izražena u oba spola. Muškarac i žena izvorno su stvaranjem na sliku Božju pozvani postati jedno tijelo (usp. Post 2, 24). Razvidno je, dakle, da muškarac postoji za ženu, a žena za muškarca i da zajedno čine jedinstvo utemeljeno u Božjem naumu s čovjekom.

Nadalje, biblijsko razmatranje o ženskosti ne može ne uočiti da su crte ženskosti forma kojom se sam Bog objavljuje svome narodu. Tome u prilog ide pregršt biblijskih tekstova o Božjem majčinstvu, njegovoj nježnosti, milosrđu, toplini itd. Prema tome, ženskost je isto Božji put prema čovjeku. Znači li to da se može govoriti o ženskoj strani Boga?

Kad Crkva ispovijeda da je Bog Otac, Sin i Duh Sveti, onda ona, tumači Boff, pridijeva Bogu muška imena, koja su to u analognom smislu (istodobno sličnost i razlika) i ne znače Božje spolno određenje u genetskom ili genitalnom smislu. Nadalje, ako su ženskost i muškost dimenzije svakog čovjeka, onda se može pojmiti da one postoje u svom apsolutnom smislu u Bogu koji je

izvor svega i na čiju je sliku čovjek stvoren. U Bogu se dakle treba prepoznati i ženskost, odnosno ženska svojstva koja su savršeno ostvarena u njemu. Ovo za Boffa čak znači da Boga smijemo zvati majkom.⁶ Za to već postoje svjedočanstva u predaji (Klement Aleksandrijski, Efrem Sirski, Anzelmo Canterburyjski, Ivan Pavao I. i dr.) te ova dimenzija, zajedno s muškosti, prikladnije prenosi samo Božje otajstvo. Boff ustvrđuje:

„Bog je istodobno tajanstvena i nedosežna dubina (žensko) i samopriopćavanje u istini i ljubavi (muško), istodobno bezpočetno počelo (žensko) i darivanje i samoodricanje (muško). U tom smislu možemo trojstvenog i jednog, tajanstvenog i spoznajom prepoznatog kao tajanstvenog, bliskog i dalekog, fascinantnog i zastrašujućeg Boga iskusiti i zvati svojim ocem i svojom majkom.“⁷

„U ženskom se načelu nalazi očovječenje života, izvire vrelo morala koje podrazumijeva odricanje od težnje za moći, čestitost, požrtvovnost i zaštitu slabijih i onih prema kojima se nepravedno postupa.“⁸

Prema ovome smisao je svake ženskosti da bude na neki način sakrament Božje ženskosti, odnosno da objavljuje Boga u vidu ženskosti u njemu. Već smo istaknuli da je u Isusu Kristu neizravno i ženskost bila obogotovorena hipostatskim sjedinjenjem božanskog i ljudskog. No u Isusu Kristu ženskost je u onoj mjeri u kojoj je uključena u Kristovu muškost. Stoga naš teolog u Duhu Svetome prepoznaje osobu Trojstva koja je neposredno na sebe uzela ženskost i obogotovorila je – podigla je na božansku razinu. On je osoba Trojstva koja odgovara ženskosti. Na to upućuje i to što je u hebrejskom jeziku Duh ženskog roda (*ruah*), kao i to da se njegovo djelovanje u povijesti spasenja povezuje sa životom – on je životvorac i on će na kraju povijesti posve i potpuno obogotovoriti svaku ženskost. U Blaženoj Djevici Mariji brazilski teolog prepoznaje eshatološki predznak toga velikog sretnog događaja za ženskost.

3. Oduhovljenje ženskosti u Mariji iz Nazareta

Za našeg teologa sve starozavjetne zrake Božje majčinske nježnosti svoj vrhunac dostižu u osobi Marije iz Nazareta, majke Isusa Krista. Isto vrijedi za sve one mitološke i simboličke prikaze ženskosti – sve je to priprava Božje

6 Usp. *isto*, 81.

7 *Isto*, 88.

8 *Isto*, 163.

pedagogije kako bi ljudsku psihu pripremila na središnje događaje spasenja.⁹ Štoviše, Boff zastupa i sljedeće:

„Blažena Djevica Marija, majka Boga i majka čovjeka, na apsolutan i eshatološki način ostvaruje ženskost, zato što ju je Duh Sveti učinio svojim hramom, svetištem i svetohraništem, i to na tako stvaran i istinit način, da se može smatrati da je hipostatski povezana s trećom osobom Trojstva.“¹⁰

Jamačno da zadnje riječi ove Boffove teze privlače posebnu pozornost budući da ideja utjelovljenja Duha Svetoga izaziva ne samo suzdržanost i oprez nego i negativne kritike. Stoga ćemo sada pokazati pretpostavke koje su našeg teologa dovele do ovako formulirane misli. Prije svega svaki čovjek ima ontološku mogućnost da bude hipostatski sjedinjen s nekom božanskom osobom. Čovjek Isus od trenutka svoga začeća hipostatski je sjedinjen s Drugom božanskom osobom. Tu je objavljena mogućnost budućeg ostvarenja svake ljudske naravi, a to je da bude hipostatski zahvaćena Bogom. Nadalje, ljudska narav koju je Sin Božji uzeo na sebe uključuje i ženskost. Već je tu, neizravno i posredno, ženskost obogotvorena u mjeri u kojoj je bila dio Kristove muškosti. Ako je u Isusu Kristu muškost izravno i neposredno obogotvorena, onda dolikuje da i ženskost bude na isti način obogotvorena – jer je i muškost i ženskost slika Božja, sakrament su Božje muškosti i ženskosti i imaju isto dostojanstvo kao i zadaću. Najposlije, utjelovljenje Sina Božjega dogodilo se po Mariji i posve je prikladno da ona bude osoba u kojoj će se izravno i neposredno obogotvoriti ženskost te opet, neizravno i posredno, muškost u mjeri u kojoj je ovdje uključena u ženskost. Drugim riječima, po Mariji „ženskost je definitivno ušla u Božju stvarnost“,¹¹ ženskost je izdignuta „na visinu božanskog“.¹² To, dakako, ne znači da Marija ima status božice već je ona uvijek „kći u Sinu“.¹³

Boff ovom svojom tezom podržava teološko mišljenje o ontološkom odnosu između božanske osobe Duha Svetoga i Marije, koja je njegov istinski, stvarni i konačni hram.¹⁴ Dok neki u mogućnosti utjelovljenja Duha Svetoga vide ludost (R. Laurentin), drugi govore upravo o utjelovljenju Duha u Crkvi (M. J. Scheeben, H. Mühlen) ili o hipostatskom majčinstvu Duha ostvarenom u Mariji (P. Evdokimov, S. Bulgakov). Boff, kako smo vidjeli, u svom *poku-*

9 Više o tome u: *isto*, 215-219.

10 *Isto*, 90.

11 *Isto*, 133.

12 *Isto*, 145.

13 *Isto*, 149.

14 Usp. Leonardo BOFF, *Ave Maria*, 50.

šaju¹⁵ izbjegava pojam *utjelovljenje* Duha Svetoga, budući da je to eminentno kristološki pojam koji ukazuje na hipostatsku uniju Sina Božjega i ljudske naravi u Isusu Kristu. Zato predlaže da se s obzirom na Duha Svetoga govori o *hipostatskoj uniji s ljudskom stvarnošću* te da se to mora shvatiti na drukčiji način, s obzirom na to da je ovdje riječ o drugoj osobi Trojstva, koja je drukčija od Sina.¹⁶ Najradije se naš teolog služi sintagmom *spiritualizirati* ili *oduhoviti*. Duh Sveti *oduhovio* je Mariju, majku Gospodinovu, koja je – kao uznesena dušom i tijelom u slavu neba – već eshatološki ostvarena ženskost u Bogu. Drugim riječima, „kao što je muškost u Isusu obogotvorena po Sinu, tako je ženskost u Mariji obogotvorena po Duhu Svetom“.¹⁷ Zato je Marija „poosobljenje Duha Svetoga“.¹⁸

Ipak će se Boff vratiti u eminentan kristološki kontekst kad će, razvijajući ove svoje misli, ustvrditi da je Duh Sveti „uzeo tijelo u preblašenoj Devici Mariji“.¹⁹ Teološki netipičan govor, koji lako može biti tumačen kao pretjerivanje, prepoznajemo i u Boffovoj sklonosti da se o Duhu Svetome govori, na temelju iznesenog, i kao o *božanskoj Majci Isusove ljudskosti*.²⁰

Kako bilo, za brazilskog je franjevca osobni silazak Duha Svetoga na Mariju jasno posvjedočen u izvještaju o navještenju Isusova rođenja u Lukinu evanđelju: „Duh Sveti sići će na te [na Mariju] i sila će te Svevišnjega osjeniti“ (1, 35). I to je prvi put u Svetome pismu da se govori o Duhu Svetome koji neposredno silazi na jednu ženu. Otkad je Marija odgovorila svojim spremnim pristankom i neograničenim predanjem, Duh Sveti u njoj se trajno nastanio, posve prozeo i učinio svojom. Tom prisutnošću Duha Svetoga Marijino ljudsko majčinstvo, u kojem se ženstvenost nalazi u punini, postaje i božansko: „Marija je uzdignuta na Božju razinu kako bi mogla Bogu dati život. Samo nešto božansko može na svijet donijeti božansko Svjetlo svijeta.“²¹

Dogma da je Marija trajno djevica ukazuje na to da je Marijino predanje potpuno i trajno i da je obilježilo čitavu njezinu osobu i cijeli njezin život. Stoga ovdje ne može biti riječ o tome da je Duh Sveti uzeo samo jednu od dimenzija Marijina života, kao što je majčinstvo, nego je na jedinstven način –

15 Usp. Leonardo BOFF, *Majčinsko lice Božje*, 223.

16 Usp. *isto*, 94s.

17 Leonardo BOFF, *Ave Maria*, 16.

18 *Isto*, 54.

19 *Isto*, 67.

20 Opcija za takvu sintagmu dana je u: *isto*, 110-111.

21 Leonardo BOFF, *Majčinsko lice Božje*, 97.

potpuno zahvatio Mariju koja je onda cijelom svojom osobom postala stvarni i trajni hram Duha Svetoga. Duh Sveti u Mariji se objavio kao vječna ženskost kako bi ona bila ono što ženskost potpuno može biti (bezgrešna majka i djeвица koja prima božansko) i kako bi se u njoj ženskost eshatološki ostvarila u svim njezinim dimenzijama i bila zauvijek povezana s Božjim otajstvom (dušom i tijelom na nebo uznesena). Marija je stoga osoba u kojoj se istodobno događa „očovječenje Boga i obogotvorenje čovjeka“.²²

Njezino uznesenje dušom i tijelom u slavu neba Boff prepoznaje kao trenutak kad ju je Duh Sveti hipostatski učinio svojom i tako posve konkretizirao konačno zvanje žene.²³ „Na nebu, Bog još jednom u Mariji postaje tijelom i nastanjuje se među otkupljenim ljudima.“²⁴ Ako ovu proslavu ženskosti povežemo s istinom da je utjelovljeni Sin Božji, kao muškarac, u svome sjedinjenju s ljudskom naravi isto tako uključio i mjeru ženskosti, možemo reći da tako dolazi „do neslućenog obogotvorenja ženskosti“,²⁵ koje trajno zadobiva dimenziju vječnoga i postiže božansku dimenziju.

Marija kao bezgrešna i na nebo uznesena djeвица i majka idealno je ostvaren čovjek u cjelini (ne samo žena) i ujedno model Kristove Crkve i eshatološka anticipacija spašenog čovječanstva, koja pokazuje konačan smisao ženskosti. „Kao uznesena na nebo, ona neprestano zagovara svoju djecu i privlači prema konačnom obogotvorenju onu ženskost, koja stanuje u svim ljudima.“²⁶

S druge strane za djelo Božjeg spasenja čovjeka nije nebitno to što je Marija bila žena i što je njezina ženskost stavljena u jedinstvenu suradnju s božanskim tako da je postala mjestom gdje se ljudskost uzdiže na božansko, odnosno gdje se božansko sjedinjuje s ljudskim. Svojim stvarnim bogomajčinstvom Marija je trajno stavljena u poseban odnos s Bogom, zbog čega je uzdignuta na razinu na kojoj prije nitko nije bio. Zato je za Boffa Marija „neusporediva svetica“.²⁷ Marija je sveta prije svega zato što ju je Duh Sveti na jedinstven način uzeo kao svoju i tako se u povijesti očitovala svetost Božjeg Duha. Ali ne samo na način odraza, jer je Marijina „svetost izvorna, budući da je to svetost Duha Svetoga“.²⁸ Sve ono što svetost jest u Mariji nalazi svoje ostvarenje u ljudsko-

22 *Isto*, 151.

23 *Usp. isto*, 141-142.

24 *Isto*, 158.

25 *Isto*, 144.

26 *Isto*, 167.

27 *Isto*, 150.

28 Leonardo BOFF, *Ave Maria*, 86.

sti, i to zbog Duha Svetoga koji se u njoj nastanio.

Marijina ženskost odražava Božje lice i njezina nas ženskost vodi Bogu.²⁹ Bez Marije zapravo bismo manje znali o Bogu, ne bismo ga poznavali onako kako ga sad možemo spoznati. „Marija je sve povezivala s Bogom i sve integrirala u Bogu.“³⁰ Stoga je Bog središte Marijina života i ona se posve određuje Bogom. U Mariji je „povijest anticipirala eshatologiju“.³¹ U njoj je ženskost na eshatološki način postala konkretizirana u ljudskoj povijesti i razvijala se na način djevice, majke i supruge. Marijina ženskost najuzvišeniji je oblik ženskosti, toliko uzvišen da je u njoj sam Bog objavio svoju ženskost i da se u njoj na jedinstven način ostvario u ženskosti oduhovljenjem Marijine ženskosti Duhom Svetim.

Marijino oduhovljenje znači i prožimanje, odnosno *perihorezu* Duhom Svetim. Stoga sve što vrijedi za Duha Svetoga, može se reći i za Mariju. I obratno. Zato je Božji narod svojom inteligencijom vjere (*sensus fidelium*) Mariji rado i često pridijevao one naslove koji pripadaju Duhu Svetome (npr. Marija u nama oblikuje Isusa, Marija u Crkvi rađa Krista) i tako se tješnje sjedinjavao s Duhom Svetim. Naravno da i u ovakvoj mariologiji postoji mogućnost mitologiziranja koje gubi iz vida Mariju kao povijesnu ljudsku osobu. Marija pak u sebi čuva i jedno i drugo – ona je stvarna ženska osoba ljudske povijesti i istodobno hipostatski sjedinjena – oduhovljena Duhom Svetim.

Unatoč toj opasnosti za Boffa je teološki nužno promišljati ženskost u Bogu koji je pokazuje kao otac i majka. Zbog te božanske dimenzije ovdje je riječ o „*radikalno ženskome*“,³² koje je povezano sa samih izvorom svega i ulazi u samu strukturu iskona, a koje je u Mariji iz Nazareta, Gospodinovoj Majci, zadobilo povijesnu vidljivost i eshatološku anticipaciju koja pokazuje što je konačan Božji plan sa svime što je žensko, a što se u različitim stupnju, kako smo istaknuli, već ostvaruje u svakom čovjeku.

4. Teološke granice i perspektive Boffove ontologije ženskosti

S obzirom na recepciju ovdje predstavljenih Boffovih teza pretjerano bi bilo govoriti o polarizaciji stavova. Velikom većinom te su teze naišle na kri-

29 Za našeg je teologa antropološka kategorija ženskosti najprikladniji ujediniujući princip mariologije, oko kojega se mogu sistematizirati sve vjerske i teološke tvrdnje o Mariji. Obrisi ovoga originalnog prijedloga u mariologiji dani su u: Leonardo BOFF, *Majčinsko lice Božje*, 14-25.

30 *Isto*, 136.

31 *Isto*, 113.

32 *Isto*, 223.

tiku i neprihvatanje, a zbog govora o utjelovljenju Duha Svetoga u Mariji, odnosno o hipostatskoj uniji Duha Svetoga s Marijom, čime je kanio istaknuti njezinu jedinstvenost u povijesti spasenja, ova je misao označena kao „neutemeljeno pretjerivanje“³³ kojim se Boff jako približio, a po nekima i prešao granicu unutar koje se Mariju razumije kao ljudsku, a ne božansku osobu. Pokušaji da se spomenuta hipostatska unija utemelji u tradiciji pokazuje se bezuspješnim, budući da u njoj ne nalazimo ideju hipostatskog sjedinjenja Duha Svetoga i Marije, koja bi bila jednaka hipostatskoj uniji božanske i ljudske naravi u Isusu Kristu.³⁴ Tradicija djelovanje Duha Svetoga u Mariji vidi kao djelovanje Duha samog po sebi, koje nije posredovano po naravi. Isto tako bilo bi apsurdno kad bi hipostatska unija Duha i Marije značila uniju dviju osoba, božanske i ljudske, onako kako su u Kristu sjedinjene dvije naravi.³⁵ Katolička vjera ne poznaje dva utjelovljenja nego samo jedno, i to utjelovljenje Sina Božjega. Ipak Boff nam je skrenuo pozornost na činjenicu da se u teološkoj tradiciji ženskost uvelike pripisuje Duhu Svetom.³⁶

U Boffovu pokušaju valja prepoznati važan poziv na bolje, pozornije, točnije i time ozbiljnije razmatranje ženskosti kao put prema Bogu i kao Božji put prema čovjeku. S takvim teološkim smještajem ženskosti dodatno se razlučuje antropološko i duhovno značenje osobe i poslanja Marije iz Nazareta, Gospodinove Majke.³⁷ I istovremeno se događa obrnut proces – polazeći od ženskosti Gospodinove Majke pozornije se pristupa ženskosti općenito, a onda i ženskosti u samom Bogu. Ovim je pristupom Boff pitanje ženskosti postavio u širi kontekst od, na primjer, feminističkog pitanja, iako njegove teze i ono što iz njih može proizaći svoje mjesto može naći u jedinom istinskom feminizmu, koji se razvija iz Božjega pogleda prema ženi, ali i prema ženskosti.³⁸ Na tom tragu možemo reći da je Boffov prijedlog dijelom i feministička teologija, ukoliko se fokusira na ženskost u Bogu po Duhu Svetom, zatim ukoliko ženskost stavlja u prvi plan i tako se odmiče od možebitne teološke prevlasti muškosti. Unatoč tome, predstavnici feminističke teologije uglavnom su neza-

33 Angelo AMATO, Spirito Santo, u: Stefano DE FIORES - Salvatore MEO (ur.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Cinisello Balsamo, 41996., 1219.

34 Usp. Stefano DE FIORES, *Maria nella teologia contemporanea*, Roma, 1991., 435.

35 Usp. Angelo AMATO, Spirito Santo, 1220.

36 Usp. *isto*, 1217.

37 Usp. Stefano DE FIORES, *Maria nella teologia contemporanea*, 433s.

38 O tome više u: Stefano DE FIORES, *Maria Madre di Gesù. Sintesi storico-salvifica*, Bologna, 42002., 307-322. U nas je istinski feminizam izvrsno predstavljen u: Marijo VOLAREVIĆ, *Žena u obitelji, društvu i Crkvi. Feminizam, rodna ideologija i crkveni nauk*, Zagreb, 2018.

dovoljni Boffovim prikazom Božjeg majčinskog lica.³⁹

Boffova promišljanja jako su približila teološko razmatranje žene i mariologiju s teološkim razmatranjem Duha Svetoga, tj. pneumatologiju. U teologiji XX. stoljeća, kako katoličkoj tako i protestantskoj, nalazimo prigovore da se u mariologiji i marijanskoj pobožnosti osobi Blažene Djevice Marije pridijevaju sadržaji koji su eminentno pneumatološki, odnosno oni koji se odnose na djelo Duha Svetoga u povijesti spasenja.⁴⁰ Prema tom pristupu, na primjer, nije Marija ta koja rađa Krista u Crkvi nego je to djelo Duha Svetog. Sa svojim pristupom Boff, da tako kažemo, relaksira misaonu napetost između mariologije i pneumatologije u njihovu susretu s kristologijom i pokazuje da između djelovanja Duha Svetoga i Marije postoji takvo jedinstvo i suglasje da se, uvijek čuvajući vlastitosti njihovih osobnosti, o njima u povijesti spasenja može i treba govoriti na sličan način. S obzirom na naš primjer, možemo reći – i Duh Sveti i Marija rađaju Krista u Crkvi. Marija, dakle,

„ispunjena Duhom Svetim, nije samo Kristova posrednica, nego i posrednica Duha Svetoga koji u njoj djeluje u svoj svojoj punini te kojega ona izaruje i svojim bićem i djelovanjem. Marijina ispunjenost Duhom Svetim razlog je i za njezino duhovno majčinstvo i posredovanje milosti koja u konačnici proistječe iz snage Duha Svetoga koja posvećuje, oživljava i oduhovljuje, za koju je Marija kongenijalan stvorenijski medij.“⁴¹

Marija je stoga utemeljenjem prepoznata kao „žena Duha“.⁴² Nadalje, Boff je učinio fleksibilnijom kristološku dimenziju u mariologiji te ukazao na problem nedovoljna mariološkog elementa u pneumatologiji te nedovoljne pneumatologije u mariologiji.⁴³ Te se praznine prevladavaju upravo ženskošću, jednom od dvije konstitutivne dimenzije ontološke strukture svakog čovjeka, koja u vidu čovjekove stvorenosti od Boga ukazuje na dimenziju ženskosti u Bogu. Time smo došli do najvažnijih informacija o svetosti same ženskosti.

Ženskost je jedan od dva temeljna dara koja je Bog stavio u svakog čovjeka. Ženskost je izvorna Stvoriteljeva nakana, kao i muškost. Muškarac izražava muškost, ali ne bez ženskosti. Žena očituje ženskost, ali ne bez muškosti. U ženi je ženskost na najjasniji, najjači i najprirodniji način stavljena u

39 Usp. Rosino GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, Zagreb, 1999., 440s.

40 Usp. Stefano DE FIORES, *Maria nella teologia contemporanea*, 261s.

41 Leo SCHEFFCZYK, *Marija. Kristova i naša majka*, Split, 2017., 135.

42 Adriana VALERIO, *Le ribelli di Dio. Donne e Bibbia tra mito e storia*, Milano, 2014., 135.

43 Taj je problem raspravljen u: Stefano DE FIORES, *Maria. Nuovissimo dizionario*, II., Bologna, 2008., 1491-1529.

egzistenciju. Iako ovako sažeta Boffova *gramatika ženskosti* podsjeća na jungovske arhetipove (*anima* i *animus*), ipak je u njoj zgusnuta čitava teologija stvaranja koja polazi od biblijskih izvještaja o stvaranju kao i osnovni sadržaji kristologije te njena odnosa s teološkom antropologijom. I ženskost i muškost odražavaju Boga i ukazuju na Boga, i to posebno onda kad stoje u recipročnu odnosu samodarivanja. Ženskost, kao i muškost, svoj izvor i konačan smisao ima u Bogu, što već sad pokazuje uznesenje Marije dušom i tijelom u slavu neba. Kao što je u ženi ženskost izražena na najjasniji način, tako je u Mariji na najjasniji način izražena ženskost za Boga. Isto tako osoba Blažene Djevice Marije pokazuje, onkraj Boffovih hipoteza, da je ženskost posvećena odnosno oduhovljena na takav način da može postati majkom božanskog koje se rađa u ljudskom. S Marijom, bezgrešnom Djevicom i uznesenom Bogorodicom, unesena je cjelovitost u formu ženskosti koja otpočetka, od Eve, zadobiva svoje važno mjesto.⁴⁴ I ovdje se potvrđuje biblijska istina da se Bogu sviđa paradoksalno.

Zaključak

Teologija općenito, a mariologija posebno, ne mogu bez ženskosti kao osnovne hermeneutike za razumijevanje Božjeg djelovanja u svijetu i čovjekova odgovora na Božji poziv. Bog se želi objaviti u ženskosti i tako želi objaviti upravo bogatstvo svoga bića u vidu ženskosti. Iako je Kristov simbolizam nepoziv, Bog u povijesti spasenja djeluje majčinski toplo i blisko, očituje se i na ženstven način. U njemu dakle postoji ono što se odnosi na muškost,⁴⁵ ali i ono što se odnosi na ženskost. Čovjek pak prihvaća Božje djelovanje čitavom svojom ontološkom strukturom, koja u sebi uključuje muškost i ženskost, uvijek u različitim stupnjevima i na različite načine. Vrhunac dimenzije ženskosti kao odgovora na Božji poziv jedinstveno se očituje u Mariji iz Nazareta – djevici, majci, supruzi, sestri, prijateljici, učenici... Ona je arhetip, model i slika ženskosti koja u svakom čovjeku stoji pred Bogom i istovremeno odražava same božanske dimenzije. Stoga sve ono što čovjek jest, uključujući i njegovu spolnost, stupa u relaciju s Bogom, zbori o njemu i ukazuje na njega.⁴⁶

44 Usp. također: Monika LEISCH-KIESL, *Eva kao drukčija. Egzemplarno istraživanje ranog kršćanstva i srednjega vijeka*, Zagreb, 2014., 232s.

45 Usp. Joseph RATZINGER – Vittorio MESSORI, *Razgovor o vjeri. Jasni odgovori na suvremene dvojbe*, Split, 2013., 88-89.

46 Jedan procjenitelj Boffovih teza ipak smatra da vid spolnosti nije prikladan za razmatranje otajstva trojedinog Boga. Vidi više u: Angelo AMATO, *Spirito Santo*, 1219s.

Teologija stoga treba biti pozorna da se svojom koncentracijom na ljudsku osobu kao takvu ne odvede na piste u kojima se više ne vidi svetost ženskosti i svetost muškosti. Isto tako od Boffova prijedloga treba preuzeti važan postupak – ženskost se ne treba razumijevati samo horizontalno, onako kako se pojavljuje i ostvaruje u povijesti, nego prije svega i iznad svega vertikalno, kao otvorenost prema apsolutnome, prema samom Bogu, koje u njemu pronalazi izvor i vrhunac ženskosti. Pritom, dakako, Bog ostaje Bog, on nije ni muškarac ni žena, ali oni su njegova slika.⁴⁷

Ne treba zaboraviti da zbog grijeha sve što je ljudsko dolazi kao dvoznačno. Dvoznačna može biti čak i majka. Zato je ženskost, jednako kao i muškost, ranjena, oslabljena iznutra i treba je podizati, krijepiti, čistiti i jačati. To je zapravo put svetosti. A na tom putu, koji je ujedno put zrelosti kako osobne vjere tako i vlastite osobnosti, svaka osoba treba biti svjesna svoje ženskosti, u mjeri i na način na koji je to prikladno s obzirom na spol, i da se zna suočiti s njom i integrirati je u cjelovitost svoga bića. Dijalog o tome u znanosti otvorit će velika područja novih znanja.

47 Usp. Joseph RATZINGER – Peter SEEWALD, *Bog i svijet. Vjera i život u našem vremenu*, Zagreb, 2003., 86-87.

THE SANCTITY OF FEMININITY ACCORDING TO LEONARDO BOFF

Summary

Leonardo Boff's name is usually associated with Latin American liberation theology. However, this Brazilian theologian devoted part of his reflections to the sanctity of femininity and made his original contribution in that area as well. Although some of his works have been translated into Croatian, Boff's theses on the sanctity of femininity have so far not received a special reception in our country. For Boff, femininity is a mystery of human reality. This means that it is present in both women and men. Of course, not in the same way and to the same extent. In the person of the Blessed Virgin Mary, mother of Jesus, Boff sees the best historical manifestation of femininity. This means that it is in Mary that one can most clearly discern the eschatological direction and symbolism of femininity, which is realized in various ways in every human being called to holiness and communion with God. The paper is divided in four parts. In the first part, obstacles to a correct understanding of femininity will be pointed out. The second part will focus on Boff's insights on the difference between men and women and on their mutual reciprocity. The third, central part of the paper, will present Boff's theological theses on the sanctity of femininity - femininity as human being's path to God, but also as God's path towards the human being. In the fourth and concluding part, the value, but also the weak points of the sanctity of femininity will be pointed out, as seen by this Brazilian theologian within his ontology of femininity.

Keywords: Leonardo Boff, God, masculinity, femininity, man, woman, Blessed Virgin Mary.